

1. Васильева, И. И. Моторная алалия: коррекционно-развивающая работа с детьми дошкольного возраста [Текст]: Учебно-методическое пособие. / И.И. Васильева, Е.В. Долганюк, Е.А. Конищева – М.: Детство-Пресс – 2013 г. – 167с.
2. Волкова, Л.С. Системные нарушения речи. Алалия. Афазия [Текст]: Метод. наследие. Книга 3. [Текст] / Л.С. Волкова – М.: Владос 2007. - 311 с.
3. Гриншпун, Б.М. О принципах логопедической работы на начальных этапах формирования речи у моторных алаликов / Б. М. Гриншпун // Логопедия. Методическое наследие: в 5 кн.; под ред. Л. С. Волковой. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Кн. III: Системные нарушения речи: Алалия. Афазия. – 2003. – С. 160-171/
4. Долганюк, Е.В. Моторная алалия: коррекционно-развивающая работа с детьми дошкольного возраста. Учебно-методическое [Текст] / Е.В. Долганюк. – М.: Детство-Пресс, 2013. - 144 с.
5. Ковшиков, В.А. К вопросу о мышлении у детей с экспрессивной «моторной» алалией [Текст] // Логопатопсихология: учебное пособие для студентов / Под ред. Р.И. Лалаевой, С.Н. Шаховской. В.А. Ковшиков, Ю.А. Элькин. – М.: Владос, 2011. – 462 с.
6. Ковшиков, В.А. Экспрессивная алалия [Текст] / В.А. Ковшиков. – М.: Институт общегуманитарных исследований, В. Секачев, 2001. – 96 с.
7. Усанова, О.Н. Особенности произвольного внимания детей с моторной алалией [Текст] // Логопатопсихология: учебное пособие для студентов.

АЙДАР – АРНАСОЙ КЎЛЛАР СИСТЕМАСИ АТРОФИДА ТАРҚАЛГАН AMARANTHACEAE ОИЛАСИ ТУРЛАРИНИНГ МОРФО-БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Имомова Дилфуза Аноровна б.ф.н.доц.,¹

¹*Жиззах давлат педагогика институти*

Имомова Шамсия Абдуваҳобовна ўқитувчи²

²*Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ Жиззах филиали*

Усмонова Муштарий Тулкин кизи талаба³

³*Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ Жиззах филиали*

Аннотация: Мақолада Айдар-арнасой кўллар тизимининг шаклланиши борасидаги адабий манбалар, кўлнинг географик хусусиятлари, ҳудуддаги ўсимликлар олами ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Хусусан *Amarantaceae* оиласи вакиллари хўжаликдаги аҳамияти ҳамда биоэкологик хусусиятлари ёритилган.

Калит сўзлар: Айдар-арнасой кўллар тизими, *Amarantaceae* оиласи, акватория, саксовул, черкез, қирқбуюргун, экология.

Республикаимизнинг йирик чўл ҳудудларини Қизилқум чўллари ишғол этади. Қизилқум чўллари ўз навбатида табиий тузилишига кўра қисмларга бўлинади. Шундай қисмлардан бири Айдар -Арнасой кўллари системасидир.

Айдар – Арнасой кўллар системаси — бу антропоген кўл бўлиб Жиззах ва Навоий вилоятлари ҳудудида жойлашган. Айдар-Арнасой кўллари тизими чўл ва тоғолди ландшафтлари билан чегараланади.

Ўтган асрнинг ўрталарига қадар Айдар – Арнасой кўллар системаси ўрнида пастлик бўлган йил давомидаги баҳор ва кузги ёғингарчилик натижасида тўпланган ортиқча сув ана шу пасликка келиб тушган. Баҳорда эса бу ерда Тузқон кўли ҳосил бўлиб, кунлар исиши билан сув буғланиб кетган. Мирзачўл ўзлаштирилгунига қадар кўл ҳосил бўлган жой, Айдар шўрхоклигида 20-30 см туз қатламидан иборат ётқизиклар мавжуд

бўлган. Кейинчалик, Мирзачўлнинг ёппасига ўзлаштирилиши натижасида, бу шўрхокликка оқинди яъни зовур сувларининг ташланиши оқибатида аста-секин кўл пайдо бўла бошлаган. Кўл ҳажми асосан ёғингарчилик кўп бўлган йилларда ҳамда 1969 йил Чордара сув омборидаги ортикча сув манбасини ташланиши ҳисобига ошган ва шу вақтдан бошлаб сув ҳажми 21 км^3 ни ташкил этган. 1969 йил Чордара сув омборидан 20 км^3 сув ташланиши оқибатида Тузкон кўли (қадимда аҳолини туз билан таъминлаган)нинг сув сатҳи 10 метрга, Айдар кўлнинг сув сатҳи 22 метрга кўтарилган ва кўллар тизимининг умумий майдони 2172 км^2 ни ташкил этган [1].

П.Қ.Зокиров келтирган маълумотида асосан, Нурота тоғолди ҳудудлари палеозой ётқизикларидан иборат бўлиб, тоғ ёнбағирларини эса мезазой ва кайназой ётқизиклари ташкил этган, тупроғи эса, асосан қум дўнгликлари, гипслашган бўзқунғир тупроқлардан иборат, пастки адирларда оқиш бўз ва соз тупроқлар кенг тарқалган бўлиб иқлими Қизилқум ҳудудига хос бўлган кескин континентал иқлим кўрсаткичларига эга. Гидрометрологик ва илмий манбалар бўйича ўртача йиллик ёғингарчилик миқдори 200 - 300 мм. ўртача йиллик ҳарорат $14-16^{\circ}\text{C}$. Пастки минимум ҳарорат – $28^{\circ}-30^{\circ}\text{C}$. Юқори максимал иссиқ ҳарорат 44°C дан 49°C гача ўзгариб туради. [2].

Кўлнинг узунлиги шу кунда 300 км.гача, эни эса жойлашган жойларига қараб 2 км. дан 40 км.гача, акваторияси 3702 км^2 ни эгаллаган бўлиб, сув ҳажми 44.1 км^3 ни, сув сатҳи эса денгиз сатҳидан 275 м. баландликка кўтарилган.

Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра Айдар – арнасой кўллар системаси ҳудудида 300 турга яқин юксак ўсимлик турлари мавжуд бўлиб, улар 44 оила, 176 туркумга мансуб ўсимликларни ташкил этади. [3]. Ҳудудда тарқалган ўсимликларнинг аксарият қисмини *Amarantaceae* оиласига кирувчи ўсимликлар эгаллайди.

Шунингдек, ушбу ҳудудда *Amaranthaceae* оиласига мансуб 59 тур ўсимлик учраб, ҳаётий шаклига кўра дарахт 1, бута 5, бутача 2, ярим бута 4, ярим бутача 9, кўп йиллик 1, бир йиллик ўсимликлар 37 турни ташкил этади.

Ҳудудда тарқалган *Amaranthaceae* оиласи вакиллари хўжаликдаги аҳамиятига кўра, ем – хашак, бегона ўт, дориворлик хусусиятларини ўзида намоён этади. Улардан 56 таси ем –хашак ўсимликлар, 2 та тур (*Anabasis eriopoda* (Schrenk) Benth. Қирқбўғин ва *Chenopodium. botrys* L. Хушбўй шўра) доривор ўсимликлар ва 1 та тур (*Chenopodium album* L. Оқ шўра) бегона ўт сифатида ўсишии аниқланди.

Айдар – Арнасой кўллар системасида тарқалган *Amaranthaceae* оила вакиллари айрим турларни биологик хусусиятига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Қумли чўлларда саксовул туркумига оид оқ саксовул (*Haloxylon persicum*) ва қора саксовул (*Haloxylon aphyllum*) кенг тарқалган.

Оқ саксовул асосан, қумларда, қора саксовул шўрхок тупроқларда ўсади. Улардан қумларни кўчишдан сақлашда ҳамда чорва моллари учун ем-хашак сифатида фойдаланилади. Оқ саксовулнинг бўйи 2-4 м келадиган дарахт. Танасининг диаметри 10-15 см ни ташкил этади. Баргсиз шохлари поясининг пастида жойлашган бўлади. Илдизи ерга чуқур кириб бориб, ер ости сувларига етади ва ўша сувдан фойдалана олади.

Буларнинг ҳар иккаласи ҳам унча йирик бўлмаган дарахтлардир. Саксовулларда барг деярли бўлмайди. Барг вазифасини уларнинг бир йиллик новдалари бажаради. Саксовулларнинг бир йиллик навдалари яшил, бўғимларга бўлинган, кўпчилиги кузгача ҳам ёғочлашмайди. Саксовуллар мартнинг охири ва апрелнинг бошларида ўса бошлайди ва гуллайди. Гуллари жуда майда ва кўримсиз, июлгача яхши ўсади, ёзнинг энг иссиқ ва қуруқ ойлари – июл ва августда эса ўсишдан тўхтаб, ёзги тиним даврини бошлайди. Шу

даврда ўсимликнинг ёғочлашмаган бир йиллик новдаларини бир қисми тўкилади. Сентябрьнинг иккинчи ярмидан бошлаб саксовуллар ўз вегетациясини давом эттириб мевалайди. Меанинг ўсиш даврида 5 та гулкўрғон баргчалардан 5 та пардага ўхшаш қанотча ўсиб чиқади ва гулкўрғон тугунча билан қўшилиб ёнғокчали қуруқ мева ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам саксовулларнинг меваси 5 қанотчали бўлади ва бу меванинг шамол ёрдамида тарқалишини таъминлайди. Саксовулларнинг меваси октябрнинг охирида пишиб етилади ва тўкилади. Совуқ тушиши билан мевалари қатори ёғочлашмай қолган бир йиллик новдалари ҳам тўкилади. [4].

Олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида саксовул ўсимлигининг таркиби кимёвий таҳлил қилинди. Таҳлил натижаларига кўра, унда 33 та кимёвий элементларнинг миқдори аниқланди ҳамда аҳамияти таҳлил қилинди. [5].

ЧЕРКЕЗ (*Salsola richteri* Karel.) бўйи 1-2,5 м. келадиган бутадири. Пояси тик шохланган. Эски тупларининг пўстлоғи кулранг, ёш тупларининг пўстлоғи эса оқиш рангда бўлиб, танаси туксиздир. Барглари пояда навбат билан жойлашган, ипсимон, узунлиги 4-8 см, асоси энли, учи ўткир. Ўқ илдизи узун бўлиб, ер остига анча чуқур кириб боради. Черкез март - апрел ойларида кўкаради. Июнь - июль ойида гуллайди. Гулкўрғони кулранг, учи ўтмас, четлари пардасимон хошияли. Қанотчалари рангсиз баъзан бинафша ёки пушти рангда бўлади. Чангдони бир неча бўлакка бўлинган. Меваси август сентябрь ойларида пишиб етиладиган, қанотчали мевадир. Уруғи марказида жойлашган. Қанотчаси мевани шамол ёрдамида осонлик билан тарқалишини таъминлайди. Черкезни чорва моллари хуш кўриб ёйди, новда ва барглари таркибида дармондори сифатида ишлатиладиган сальсолин алкалоиди бор. Баргларида жун матоларини бўйаш учун ранг олишда ишлатилади. [5].

ҚИРҚБУЮРҒУН (*Anabasis eriopoda* (Schrenk) Benth) бўйи 40— 60 см. га етадиган чала бутадири. Қирқбуюрғуннинг баъзи шохчалари тупроқдан сал чиқиб туради, кўп йиллик новдалар ҳосил қилиб, ундан ҳар йили бўғимли, баргсиз, янги новдалар ўсиб чиқади. Бу новдаларнинг бўйи 30 см. га боради. Қирқбуюрғун март ойидан ўз вегетациясини бошлайди. Пояси сершоҳ, бўғимли новдалар ҳосил қилади. Апрель-май ойларида гуллайди. Гуллари кўримсиз, оқиш рангда. Меваси июнь ойида пишади, кўринишидан резавор мевага ўхшайди, қанотчалари бўлади. Илдизи тупроққа анча чуқур кириб бориб ер ости сувлари ҳамда ишқор моддаларини ўзлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Қирқбуюрғуннинг илдиз олди туплари кўпинча кумнинг остида бўлади. Ана шу илдизидан навбатдаги янги новдалар бемалол ўсиб чиқа олади. У ташқи мухитнинг иссиқ ва совуқ ҳароратига анча чидамли ўсимлик.[5].

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, Айдар – Арнасой кўллар системасида экологик хавфсизлик ҳамда барқарорликни таъминлашда, энг аввало ҳудуддаги ўсимликлар олами асосий ўринни эгаллайди. Шунингдек, биологик хилма –хилликни сақлашда ҳам муҳим аҳамият касб этиб, уларни асраш ва муҳофаза қилиш асосий вазифамиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1 Ғўдалов. Айдар-Арнасой кўллар тизимининг ландшафтларга таъсири // Г.ф.ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. 2009. 17-24 б.
2. Зокиров П.Қ. Растительный покров Нуратинских гор. - Ташкент: наука, 1969. – С. 141.
- 3.Ғ.Қодиров.Айдар-Арнасой кўллар тизими ўтлоқ ўсимликлари қопламанинг трансформацияси. Биология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. 2008. –Б. 24-27.
4. Қ.Ҳ.Ҳайдаров, Қ.Ҳ.Ҳожиматов Ўзбекистон ўсимликлари Тошкент. Ўқитувчи - 1976. – 6.8-16.
5. Д.А.Имомова, С. Г.Шеримбетов, Е.О.Данилова Айдар-Арнасой кўллар тизими Боймурод кўргони сув намуналарининг кимёвий таркиби ЎзФА маърузалари. 2021йил 1-сон.